

הרב דורון ותקין

מכרי עניים במעשר עני

מן הדין, בשנה זו (שנת מעשר עני) מפרישים את המעשר ונותנים את הפירות עצמם לעניים. אבל בזמננו, בגלל הקשיים המעשיים למצוא עני ולתת לו את הפירות עצמם, נמצאו כמה פתרונות נוחים יותר. בית האוצר שעל יד "מכון התורה והארץ" בחר לתת את הפירות בדרך של מכרי עניים.

א. מהו מכר עני?

המשנה¹ מציעה דרך מעשית לנתינת מעשר עני: להלוות מראש לעני סכום כסף ופירעון ההלוואה יעשה על ידי השארת פירות המעשר בידי הבעלים. כלומר, הוא מקזז את שוויים מהחוב של העני. בדרך זו, הבעלים אינם צריכים להעביר את הפירות לעני בכל פעם שמפרישים מעשר, הם יכולים להשאיר את הפירות אצלם והעני יקבל את חלקו בלא שום עיכוב.

בדרך נוחה זו ישנו קושי אחד: כיצד זוכה העני בפירות, כך שהשאתם אצל הבעלים תיחשב החזרת החוב מהעני (הלווה) לבעלים (המלווה)?

הגמרא² מציעה לקיים את ההסכם המוצע במשנה על ידי מכרי עניים.

לדעת רש"י והרמב"ם, כשהעני הוא מכרו ואהובו של הבעלים ומקבל ממנו בקביעות את מעשר העני, שאר העניים יודעים מראש שלא יקבלו ממנו. זאת אומרת, הם מתייאשים מהאפשרות לקבל מעשר מהבעלים האלו וממילא

1. גיטין ג, ז.

2. גיטין ל ע"א.

המעשר שייך רק לאותו עני שהוא המכר של הבעלים. הרמב"ם מעיר: "ואם היו רגילים ליטול ממנו, והוא רגיל שלא יתן אלא להן אינו צריך לזכות ע"י אחר"³.

לדעת התוספות⁴ ההקניה במכרים מבוססת על העיקרון ההלכתי של "מתנה מועטת", דהיינו, המבטיח לחברו מתנה מועטת, אסור לו לחזור בו מהבטחתו. במתנות עניים יש טובת הנאה לבעלים, שכן הם יכולים לבחור לאיזה עני לתת את המתנה. הואיל וטובת הנאה היא משהו מועט ואסור לבעלים לחזור בהם מהבטחתם לאותו "מכר", נמצא שלעני יש הבטחה מהבעלים לקבל את המעשר. משום כך ההבטחה הרי היא כקניין והמעשר קנוי לעני.

ראשונים אחרים מסבירים, כי הדין של מכרי עניים הוא אחת מתקנות חכמים. הווה אומר, כדי לאפשר זכייה קלה ונוחה במתנות, קבעו בעניין זה תקנה מיוחדת לטובת העניים⁵.

ב. כיצד עושים מכר?

תשובה לשאלה זו תלויה במחלוקת הראשונים שהוזכרה לעיל: לפי דעת רש"י והרמב"ם נראה שצריך לתת לאותו עני שלוש פעמים רצופות, כי רק לאחר שלוש פעמים שאר העניים מתייאשים וכך הורה לכתחילה מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל. לפי דעה זו, אפשר לחלק את המתנה לשלושה חלקים ולתת כל חלק בנפרד לאותו עני. הקניין יהיה קניין גמור (בנתינה ממש או בזיכוי על ידי אדם אחר) ולאחר מכן יהפוך העני להיות מכרו של הנותן. מכאן ואילך יוכל הנותן לתת לעני את המעשר בדרך של מכרי עניים.

3. רמב"ם הלכות מעשר פ"ז ה"ו.

4. בבא קמא קכג ע"ב.

5. וכן בנוגע לשאר מתנות כהונה ולויה. עיין עליות דרבנו יונה שם ועוד ראשונים, ועי' התורה והארץ ב עמ' 86-87.

נראה, כי בשעה שהעניים מצפים לקבל מעשר, הנתינה לעני מסוים שלוש פעמים ברציפות יוצרת הרגל וגורמת לשאר העניים להתייחס מקבלת מעשר מבעלים אלו. הרגילות נוצרת על ידי חזרה על הפעולה שלוש פעמים. אבל אם העניים אינם מצפים לקבל את פירות המעשר (כמו בזמננו שאינם רגילים לחשוב כלל על המעשר), או שהנותן הודיע ופרסם מראש שייתן רק לעני אחד ולכן אינם חושבים על קבלת המעשר – אין צורך בשלוש פעמים.

לדעת התוספות נחוץ לסכם מראש ולהתחייב לפני העני (בכתב או על פה) על נתינת המעשר, מיד אחרי הסיכום אפשר להעביר לו מעשר בדרך של מכרי עניים.

לדעת הסוברים שיש כאן תקנה מיוחדת של חכמים, נראה שדי בנתינה פעם אחת ולאחר מכן המתנה קנויה לעני מיד לאחר הפרשתה.

למעשה: לכתחילה, יש לתת לאותו עני שלוש פעמים ולסכם עימו כי ימשיך הנותן לתת בקביעות לעני זה. אמנם בזמננו, כאמור לעיל, העניים בין כה וכה מיואשים מהמעשר, לכן יכול לסכם עם עני אחד וטוב יותר שיפרסם זאת ברבים. אבל, גם בלי פרסום, עצם הסיכום מוכיח שברצונו לתת רק לעני זה וכל שאר העניים כבר מיואשים מלקבל. אותו העני יהיה "מכר" ויוכל לקבל בדרך של "מכרי עניים" גם אם לא קיבל שלוש פעמים ברציפות.

ג. האם אפשר לתת מעשר או חלק ממנו לעני נוסף, בזמן שיש כבר מכר עני?

נראה שהתשובה לשאלה זו תלויה גם היא בסברות שהזכרנו לעיל: אם דין מכרי עניים מתבסס על ייאוש של שאר העניים, אזי ברגע שהבעלים נותן חלק מהמעשר לעני אחר, שאר העניים אינם מתייאשים מקבלת חלק מהמעשר. אולם, אם דין מכרי עניים מתבסס על מתנה מועטת, מסתבר שמותר לתת חלק מהמתנות לעני, ובלבד שבשעת התקשרותו עם המכר יסכם איתו שנותן

לו רק חלק מהמעשר. למעשה, נוהגים כמו שכותב הרמב"ם: "ואם היו רגילים ליטול ממנו, והוא רגיל שלא יתן אלא להן אינו צריך לזכות ע"י אחר"⁶. לכן, לא ייתן את המתנה לעני אחר, כדי שלא יפגע בחזקת העני-מכר שכבר יש לו. עם זאת, את כספי הצדקה יכול לתת לכל עני.

ד. נתינת מעשר עני על ידי גבאי צדקה

אפשר לקבוע מכרי עניים דרך גבאי צדקה, מפני שכל העניים מתייאשים בשעה שידוע כי הגבאי מקבל את המעשר עבור עניים שהוא מטפל בהם. "בית האוצר" שעל יד "מכון התורה והארץ", משמש גבאי צדקה למעשר. כאמור לעיל, המכון סיכם מראש עם עני מסוים לתת לו בקביעות את המעשר. לפיכך, המנויים בקרן יקפידו לתת את מעשר העני דרך הקרן בלבד, כדי שלא תפגע חזקת העני-המכר.

6. רמב"ם שם.